

та структура розподілу кінцевого продукту (доходу) завжди формуються під тиском соціальної мети, як пріоритетної, порівняно з економічними, фінансовими та політичними цілями.

Дотримуємося думки, що ОСГ базується, пересудим, на сімейній праці, оскільки виробнича діяльність у ньому спрямована на задоволення потреб власної сім'ї.

Особисте селянське господарство спроможне адаптуватися до будь-яких умов. Його не слід отожднювати з домашнім господарством або сімейним кооперативом. Це мобільне дрібнотоварне виробництво може трансформуватись відповідно до будь-яких форм відносин через невеликий обсяг виробництва та невисокий рівень механізації. Тут відносини перебувають не у виробничих, а у соціально-психологічних сферах, де основу визначає ставлення до землі, те, як її сприймає людина на даний момент. Спрощеність аграрно-виробничих відносин у такому випадку виступає гарантом збереження життєздатності виробництва, оскільки конкуренція повністю відсутня.

Як зазначав М.Д. Кондратьєв: «Селянин відноситься до свого наділу як до джерела життєво необхідних засобів, володіння яким передбачалося вже самим чинником народження і приналежністю до певної локальної спільності ... землеробів. Цей природний за своїм походженням вид привласнення землі і соціальна основа отримання певної частки в загальному володінні колективу закріплювалися традицією і звичаєвим правом. Це право на оброблювану ділянку і плоди з нього, а точніше сказати, на працю, вкладену в землю, а не просто на територію з фіксованими межами ...» [6]. Це одна з основних умов володіння землею. Як результат, підвищується інтерес до особистого господарства і садиби, а разом із тим і до землі. Останнє автоматично ста-

вить питання про владу на селі, адже кому належить земля, тому належить і влада. Виникає перерозподіл, переділ землі і влади між бюрократичною структурою в особі сільськогосподарського підприємства і громадянами, жителями сільського населеного пункту. ОСГ як суб'єкт аграрних відносин повинно мати владу над необхідними для їх життєдіяльності земельними угіддями. У таких умовах особисті, сімейні трудові господарства стають рівноправними суб'єктами аграрних відносин разом з іншими формами, методами і способами ведення виробництва в сільськогосподарському секторі економіки країни. І, що дуже важливо, усвідомлення переділу влади має бути зафіксовано у свідомості селянина, який не бажає жити як раніше.

Висновки. Роль, яку відіграло ОСГ в житті й долі селянина, як і країни в цілому, виходить за соціально-економічні межі. Воно має вагомий історичний наслідок.

Особисте господарство виробляє продовольство і для жителів міст, хоча б частково заміщуючи ті обсяги продукції, які вже не вирощують господарства сусіднього сектору. Вкотре ОСГ стало основним годувальником українців.

Список літератури

1. Сільське господарство 2006 р.: Стат. зб. — К., 2007 — 356 с.
2. Про Всеукраїнський перепис населення: Закон України // Ліга: еліт Закон Copyright: ІАЦ «Ліга». — 1990—2006.
3. Маркс К., Енгельс Ф. Полн. собр. соч. Т. 8. — М.: Политиздат. — 876 с.
4. Калугина К.И. Доходность личных подсобных хозяйств и цены на их продукцию // Сб. науч. тр. ВНИИЭСХ. — М., 1989. — С. 35—40.
5. Чаянов А.В. Избранные сочинения. — М.: Политиздат, 1992. — 341 с.
6. Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения. — М.: Политиздат, 1982. — 534 с.

В.К. Збарський,

*д. е. н., доцент,
Національний аграрний університет*

П.К. Канінський,

*д. е. н., с. н. с.,
ННЦ «Інститут аграрної економіки»*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Проблеми розвитку й успішного функціонування особистих селянських господарств (ОСГ) і визначення їх ролі у продовольчому забезпеченні населення упродовж багатьох років є предметом постійних дискусій в аграрній економічній науці.

На ринку сільськогосподарської продукції завжди існує ніша для дрібнотоварного особистого селянського господарства, оскільки воно гнучкіше реагує на кон'юнктуру ринку, не вимагаючи великих інвестицій і кредитних ресурсів для технологічного

переозброєння. У Законі України «Про особисте селянське господарство» відзначається, що ОСГ — це господарська діяльність, яка здійснюється без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних або родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки й споживання сільськогосподарської продукції; реалізації її надлишків і надання послуг з використанням власного майна [8].

У результаті дослідження виявлено низку зовнішніх і внутрішніх факторів, які впливають на раціональне ведення особистих селянських господарств, зокрема: природні умови, інвестиції, ринкова кон'юнктура, податкова і кредитна політика, державна підтримка, а також соціально-побутові, культурні й духовні умови, величина загальних витрат на виробництво продукції тощо. Оцінка цих факторів дозволила провести класифікацію даної категорії господарств і виділити:

переважно товарні особисті селянські господарства, розміщені навколо невеликих районних центрів і сільських поселень;

низькотоварні особисті селянські господарства, які мають сприятливі умови для подальшого розвитку, розміщені на депресивних територіях регіону;

городньо-садівничі особисті селянські господарства, призначені в основному для задоволення потреб домогосподарства у сільськогосподарській продукції та розміщені навколо обласних і великих районних центрів.

Отже, спільним для селянських господарств є сільськогосподарська діяльність з виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції.

Роль ОСГ значно зростає при руйнації великого товарного сільськогосподарського виробництва, за відсутності на даній території умов для зайнятості мешканців сільських поселень. Їх діяльність дозволяє забезпечувати значну частину населення багатьма видами продовольства і звільняє державу від цієї функції. Національною стратегією економічного і соціального розвитку України (2004—2015 рр.) «Шляхом європейської інтеграції» малим формам господарювання приділено особливу увагу з урахуванням регіональних умов їх функціонування. Зазначається, що «особисті господарства населення і надалі відіграватимуть значну роль у забезпеченні країни продовольством». Земельною реформою передбачено посилення ролі аграрного сектору в економічному зростанні країни. Триватиме процес наділення землею громадян для ведення особистого господарства. Передбачається створення відповідної інфраструктури ринку, поліпшення агропромислового, зоотехнічного, ветеринарного, агросервісного обслуговування

цих господарств, надання їм кредитної підтримки. Водночас держава має сприяти процесу трансформації частини особистих селянських господарств у напівтоварні та товарні виробничі структури [1].

Основи класичної бази для розуміння соціально-економічних процесів, які визначали логіку розвитку особистих селянських господарств, створили О.В. Чаянов, М.І. Туган-Барановський, М.П. Макаров та ін. Проте поглибленого дослідження, на наш погляд, вимагають питання регіонального розвитку ОСГ, раціонального використання ресурсного потенціалу, їх взаємовідносин із сільськогосподарськими підприємствами.

Становлення й розвиток особистих селянських господарств в Україні пройшли кілька послідовних етапів (табл. 1).

Не вдаючись до поглибленого висвітлення визначених етапів становлення й розвитку особистих селянських господарств України, зупинимося на реформі періоду з 1990 року і дотепер.

Так, впровадження ринкових методів господарювання в аграрному виробництві України у 90-х роках ХХ ст. призвело до різкого погіршення продовольчої ситуації: відбувся значний спад виробництва сільськогосподарської продукції в підприємствах аграрної сфери економіки; практично призупинилися грошові виплати заробітної плати працівникам, намітилися й інші негативні тенденції (табл. 2).

Дані таблиці 2 свідчать про різке зниження інтенсивності використання земельних угідь в обох секторах аграрної сфери. Незважаючи на значне перевищення показника виробництва валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь в особистих селянських господарствах (у 2,5 раза у 2006 р. і більш ніж у 6 разів у 1990 р.), його рівень за досліджуваній період знизився в чотири рази. Пояснюється це багатьма факторами: концентрацією виробництва майже всіх трудомістких видів продукції в особистих селянських господарствах населення, різким збільшенням площі сільськогосподарських угідь (з 2669 у 1990 р. до 15602,4 тис. га у 2006 р.). Слід врахувати й те, що середньорічна чисельність найманих працівників у суспільному секторі зменшилася більш як утричі, мешканці сільських поселень, навіть ті, які раніше не виробляли сільськогосподарську продукцію, вимушені займатися цією справою не маючи жодних навичок з технології виробництва та необхідного комплексу сільськогосподарської техніки. З цієї причини понад 70 % земельних угідь особистих селянських господарств України передано в оренду великим сільськогосподарським підприємствам. Проте і в цих умовах вони стали практично монополістами у виробництві картоплі, овочів, молока тощо.

Етапи розвитку особистих селянських господарств України

Етапи становлення і розвитку особистих селянських господарств	
Перший етап	Становлення осілого землеробства і формування селянського подвір'я
Другий етап	Розвиток присадибних земель в умовах кріпосного права
Третій період	Закріплення присадибних земель і відміна кріпосного права
Четвертий період	1861—906 рр. — з моменту відміни кріпосного права до реформи П.А. Столипіна
П'ятий період	1906—1917 рр. — період становлення селянської власності на присадибні землі
Шостий період	1917—1930 рр. (колективізація) — невизначене ставлення нової влади до присадибних земель селян, пов'язане із формуванням планово-розподільчої системи господарювання
Сьомий період	1930—1953 рр. — період сталінської диктатури
Восьмий період	1953—1964 рр. — реформи М.С. Хрущова, спрямовані на ліквідацію особистих підсобних господарств (ОПА) сільських поселень
Дев'ятий період	1964—1989 рр. — ОПГ в період соціалістичного перетворення сільського господарства
Десятий період	1990—1996 рр. — інтенсивний розвиток ОПГ, пов'язаний із змінами земельного законодавства і спадом виробництва у колективних сільськогосподарських підприємствах
Одинадцятий період	1996—2000 рр. — етап стабілізації особистих селянських господарств, що характеризується постійним розміром посівних площ і незмінною кількістю ОСГ
Дванадцятий період	2000—2003 рр. — скорочення кількості ОСГ, пов'язане із зміною інфраструктури села, міграцією сільського населення у великі міста і банкрутством сільськогосподарських підприємств
Тринадцятий період	З 2003 р. — узаконення статусу ОСГ прийняттям Закону України «Про особисте селянське господарство»

Розглянемо принципи, на яких базується особисте селянське господарство. Його основу становлять знаряддя праці, що перебувають в особистій власності, житлові будинки та приміщення, предмети господарського вжитку і споживання, а також транспортні засоби, права володіння якими гарантуються законодавством України.

На практиці економічні відносини в галузі індивідуально-трудової діяльності населення є складним поєднанням особистого і групового (сімейного) привласнення — індивідуально-сімейної власності. Останнім часом до цих основоположних рис додаються нові, зокрема, розширюються взаємозв'язки приватно-сімейної власності з колективною і державною.

В індивідуально-трудої діяльності реалізуються не лише особисті, а й державні інтереси. Тут створюється майже 60 % валової продукції сільського господарства, здебільшого за рахунок трудових ресурсів, які з певної причини не можуть бути повністю використані у суспільному виробництві. Крім того, особисті селянські господарства значною мірою задовольняють потреби населення в багатьох товарах і послугах. Йдеться, насамперед, про продукцію, виробництво якої поки що не вигідне для великих підприємств, наприклад, овочівництво відкритого ґрунту, майже всі галузі тваринництва, випуск товарів широкого вжитку тощо. Продукти особистої праці зменшують дефіцит, який виникає через про-

рахунки в державному регулюванні та диспропорції в економіці. Нині внесок індивідуального господарства є особливо відчутним.

Продукція індивідуального господарства не тільки уособлюється в процесі її виробництва, а й переходить в особисте споживання своєрідним шляхом. У даному разі продукт може мати дві форми — натуральну або товарну. До першої форми належать предмети, створені для власного споживання або безоплатної передачі в натуральному вигляді іншим особам. Індивідуальне господарство відтворюється за рахунок доходів громадян на стороні (зарплати, допомоги держави, інших підприємств тощо). Товарна форма виникає при продажу продуктів безпосередньо на ринку, державі, фірмам тощо. Тут громадяни вже вступають у товарно-грошові відносини, в процесі яких створений додатковий продукт реалізується, а його грошовий еквівалент майже повністю залишається в особистій власності членів сім'ї (за вирахуванням, в окремих випадках, мінімального податку), що забезпечує відносно сталі доходи і є необхідною передумовою для заінтересованості населення в індивідуально-трудої діяльності. Таким чином, реальний економічний зміст продукту індивідуально-трудої діяльності характеризується поєднанням натуральних і товарних рис, але у будь-якому випадку доходи від нього становлять частину необхідного продукту.

Виробництво сільськогосподарської продукції в основних секторах аграрного виробництва України

Продукція	1990 р.	1995 р.	2000р.	2003 р.	2006 р.	2006 р. до 1990 р.,%
I. Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції, тис. т						
<i>Сільськогосподарські підприємства всіх форм господарювання</i>						
Зерно	49564	31182	19964	14596	25699	51,9
Картопля	4794	619	277	263	275	5,7
Цукрові буряки	44261	28884	11594	10365	19042	43,0
Соняшник	2509	2734	3025	3576	4156	165,6
Овочі	4872	1607	986	828	974	20,0
Плоди і ягоди	1347	311	264	408	136	10,1
М'ясо (забійна вага)	3099	1107	438	530	737	23,8
Молоко	18634	9443	3669	2680	2454	13,2
Яйця, млн. шт.	10126	4171	2977	5040	7633	75,4
<i>Особисті селянські господарства</i>						
Зерно	1445	2748	4495	5638	8560	592,4
Картопля	11938	14111	19561	18190	19192	160,8
Цукрові буряки	3	766	1605	3027	3379	x
Соняшник	62	126	432	678	1169	18,9 р.
Овочі	1794	4273	4835	5711	7084	394,9
Плоди і ягоди	1555	1586	1188	1289	978	62,9
М'ясо (забійна вага)	1259	1186	1225	1195	987	78,4
Молоко	5875	7831	8989	10981	10833	184,4
Яйця, млн. шт.	6161	5233	5831	6437	6602	107,2
II. Виробництво валової продукції у порівнянних цінах 2005 р. на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн						
<i>Сільськогосподарські підприємства всіх форм господарювання</i>						
Всього	261,7	137,3	77,7	87,0	166,1	63,5
у т.ч.: рослинництва	129,0	77,0	52,3	51,7	104,1	80,7
тваринництва	132,8	60,3	25,4	35,3	62,0	46,7
<i>Особисті селянські господарства</i>						
Всього	1670,1	826,1	601,7	484,6	407,9	24,4
у т.ч.: рослинництва	623,7	395,5	301,4	212,3	212,5	34,1
тваринництва	1046,4	430,6	300,3	208,3	195,4	18,7

* Без земель колективних та індивідуальних садів, городів, дачних ділянок.

Отже, індивідуальне господарство — це цілісна, відносно самостійна сфера економічної діяльності. Разом з тим вона включає в себе складові частини, які можна розглядати як елементи галузевих підсистем, зокрема: 1) домашнє господарство; 2) особисте селянське господарство; 3) індивідуальне будівництво; 4) індивідуально-побутове обслуговування; 5) кустарно-ремеслові виробництва. Зупинимось детальніше на перших двох.

Домашнє господарство — сфера внутрішньосімейних відносин, які виникають у процесі виробництва,

розподілу, обміну і споживання матеріальних благ у сім'ї. Основне завдання домашнього господарства — забезпечення особистого споживання. Тут продукти остаточно доробляють і пристосовують до індивідуальних потреб членів сім'ї; предмети господарського і культурно-побутового призначення підтримуються в придатному стані. Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, домогосподарство — це хатнє господарство, члени якого не працюють на якомусь підприємстві або в якійсь установі. Звідси, домогосподарка — хатня господарка [2].

Деякі дослідники вважають, що обсяг домашніх робіт не зменшується, а зростає, пояснюючи це, насамперед, недостатнім розвитком сфери обслуговування, а також появою нових видів діяльності (обслуговування побутових приладів, садових будинків, автомобілів, виникнення різноманітних ремесел, ручних виробів тощо). За даними вибіркового спостереження домашніх господарств нами було встановлено, що трудозатрати на ведення домашнього господарства за останні шість років (2001—2006) зросли майже на 36 %, що зумовлено як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками. Однією із найсуттєвіших з них є те, що селянину просто нічим зайнятися, і передусім у зимовий період. Щоб «вижити», значна частина селян, здебільшого передпенсійного і пенсійного віку, займається домашньою роботою, якої раніше й не знали, освоюючи певне ремесло.

Ремесло — це дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній праці за відсутності виробничого поділу праці. Тобто це робота, праця без натхнення і творчості, до якої спонукають селян безвихідь нинішнього життя. До таких ремесел на селі можна віднести: лозоплетіння, виготовлення дрібного домашнього реманенту (мітли, віники, сапи, держак до лопат, сап, віників тощо), ткацтво, первинний обробіток вовни, пошиття одягу, бондарські та жерстяні вироби, в'язання й художні вишивки, участь в організації зеленого туризму, догляд за чужими дітьми тощо. Отже, у нинішніх надзвичайно складних умовах становлення ринкових відносин на селі небаченого розвитку набуває сільське ремесло, яке виокремлюється з первісного хатнього виробництва для власних потреб [3].

Кустарництво, як дрібне виробництво, орієнтоване на ринок і відрізняється від попередньої форми наявністю посередника. Суб'єктивна причина збільшення витрат у домашніх господарствах — традиційно велика їх частка припадає на організацію харчування. Згідно з матеріалами вибіркового спостереження сільських домогосподарств Корсунь-Шевченківського та Шполянського районів Черкаської області виявлено, що майже все сільське населення досліджуваних домогосподарств харчується вдома, а на приготування страв іде понад 40 % фонду робочого часу, що витрачається на ведення домашнього господарства. Решта часу витрачається на турботу про побут членів сім'ї (26,7 %), догляд за предметами особистого та сімейного вжитку (21,1), прибирання квартири (4,9 %) тощо.

Інша важлива функція домашнього господарства — виховання дітей. Мережа громадських закладів на селі, які покликані допомагати в цій справі сім'ї, нині практично відсутня. Станом на кінець 2006 р.

кількість місць у дитячих дошкільних закладах у сільській місцевості України зменшилася майже втричі [3; 4].

Не діють заклади з трудового виховання дітей і підлітків, які раніше були майже у кожному селі. Крім того, кожна сільська загальноосвітня школа мала, як правило, пришкольні земельні ділянки, які обробляли учні. Нині зовсім не ведеться робота з виховання у дітей поваги як до домашньої праці, так і до сільськогосподарської праці взагалі. Остання, на нашу думку, розвиває у селян не тільки відповідальне ставлення до роботи як такої, а й почуття соціальної значущості праці.

В Україні налічується понад 17,5 млн домогосподарств, у тому числі 5,6 млн сільських, у користуванні та володінні яких знаходиться 35,8 % сільськогосподарських угідь, а виробляють вони 60 % валової продукції сільського господарства [3, с. 7]. У сільській місцевості проживає третина населення України. За даними Комітету з питань промислової політики та підприємництва, нині скорочується частка зайнятих у сільському господарстві. Майже 3 млн осіб із 6,8 млн працездатних селян не мають постійного місця роботи і джерела доходів, а близько 1 млн осіб належать до сфери прихованого безробіття [7].

Оплата праці у сільському господарстві залишається найнижчою в національному господарстві і становить 48 % від середнього її рівня по країні, не досягаючи рівня малозабезпеченості [4].

Проведені у 2002—2003 рр. дослідження в межах Програми підвищення рівня життя сільського населення в Україні (URLP) Міністерства міжнародного розвитку Великої Британії: «Шляхи підвищення рівня життя сільського населення в Україні» дали невтішні результати. Зокрема, було виявлено, що за середнім рівнем споживання 67 % опитаних домогосподарств можна віднести до малозабезпечених, з них 31 % — до бідних, а 12 % — до дуже бідних. Найбільш незахищеними групами населення є родини з дітьми, а ризик збідніння зростає із збільшенням кількості дітей у сім'ї.

У структурі сукупного доходу сільських домогосподарств заробітна плата становить менше чверті їх загальних доходів, головним джерелом яких є пенсії та грошові пільги. Друге місце посідає натуральний дохід від роботи на земельній ділянці та ведення ОСГ.

За результатами опитування, 99 % є власниками землі, 34 % з них мають одну земельну ділянку, 42 — дві, 19 — три і 4 % — мають чотири і більше ділянок [5]. По-різному розпорядилися родини своєю земельною власністю. Вирощують продукти для власного споживання — 60 %, здають землю в оренду (в тому числі й безкоштовно) — 31 % сімей, вирощують продукти як для власного споживання, так і для про-

дажу — 6, а 1 % сімей нічого не вирощують або використовують ділянку для відпочинку. Досить високою є частка землі, яку не обробляють домогосподарства, а здають в оренду. У середньому орендодавець одержує від цієї діяльності близько 500 грн за рік, але є родини, які здають ділянки безкоштовно [5].

Особисті селянські господарства. На відміну від домашнього господарства — це, як правило, лише сім'ї, в користуванні яких знаходяться земельні ділянки. За даними Держкомстату України, частка присадибного укладу за 2000—2006 рр. зросла майже у всіх областях країни в 1,5—2 рази. У користуванні й володінні ОСГ станом на початок 2007 р. було понад 15,6 млн га сільськогосподарських угідь. Для товарного виробництва продукції сільського господарства використовувалося 57,9 % угідь, з них майже 80 % — земельні паї селян [6].

У травні 2003 р. прийнято Закон України «Про особисте селянське господарство», яким визначено правові, організаційні, економічні та соціальні засади ведення особистих селянських господарств. Сам термін «особисте селянське господарство» вперше з'явився у новому Земельному кодексі України, але в ньому не дається визначення суті цього поняття.

Держкомзем України листом від 5.04.2002 р. № 14-22-4/2080 роз'яснив це поняття так: «особисте селянське господарство» (далі — ОСГ) тотожне поняттю «особисте підсобне господарство» (далі — ОПГ), яке використовували раніше. Спільним в них є: а) мета — задоволення особистих потреб; б) вони не є юридичною особою; в) між членами господарств не виникають трудові відносини. У податковій відносини з державою вступає не селянське господарство, а кожний селянин окремо (тобто персонально сплачує податки зі своїх доходів).

Отже, діяльність з ведення особистого селянського господарства (як і для будь-якого домогосподарства) заснована на особистій праці його членів з метою задоволення власних потреб. Члени ОСГ мають право займатися виробництвом, споживанням, реалізацією надлишків сільськогосподарської продукції та надавати послуги з використанням власного майна, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму. Таким чином, розширюються можливості зайнятості селян.

Відповідно до чинного законодавства, члени ОСГ можуть отримати у власність й орендувати земель-

ні ділянки площею не більше 2 га. Проте цей розмір може бути збільшений у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її успадкування членами ОСГ.

Облік ОСГ здійснюватиметься сільськими (селищними), міськими радами за місцем розташування земельної ділянки.

У Законі України «Про особисте селянське господарство» зазначено, що члени ОСГ належать до категорії зайнятого населення в разі, якщо вони працюють у цьому господарстві й отримують дохід, розмір якого на одного члена господарства дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати.

Державна підтримка ОСГ полягатиме у сприянні органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування в організації у сільській місцевості кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, сервісних служб, що сприяють розвитку ОСГ, збуту ними виробленої продукції.

Висновок. Для реалізації потенціалу ОСГ потрібна постійна державна підтримка та державне регулювання їх діяльності на основі зважених рішень і науково обґрунтованих рекомендацій. Проте вони не потребують дрібної опіки, а їх діяльність — жорсткої регламентації.

Список літератури

1. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» / Авт. кол. А.С. Гальчинський та ін. Нац. ін-т стратег. дослідж. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 416 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
3. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2006 році: Стат. бюлет. — К.: Держкомстат України, 2006. — 73 с.
4. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2007 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2007. — 81 с.
5. Шляхи підвищення рівня життя сільського населення в Україні — підсумки невтішні // Сільський час. — 2003. — 13 чер.
6. Сільське господарство України за 2006 рік: Стат. щоріч. — К.: Держкомстат України, 2007. — 364 с.
7. Комітет з питань промислової політики та підприємництва Верховної Ради України стурбований станом малого і середнього підприємництва на селі // Сільський час. — 2003. — 29 жовт.
8. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 р. № 742-IV // Уряд. кур'єр. — 2003. — № 11.